

O Samueli Steinherzovi

Jak se tyrolský historik dostane k tomu, aby se zabýval historikem a židem působícím v Praze Samuelem Steinherzem? Není to jen náhoda, z níž často vzejde něco nového, ale souvisí to především s vědeckým životem v rozlehlé habsburské monarchii.

Steinherz je tyrolským historikům, především specialistům na tyrolský středověk, známý hlavně díky své studii z roku 1905, jež podrobila kritice listiny související se spojením Tyrolska s rakouskými zeměmi za Markéty Tyrolské a Rudolfa IV. roku 1363. Jeho jméno bylo v letech 1898 a 1902 spojeno se slovy uznání v návrhu na obsazení místa profesora v Innsbrucku, jehož autorem byl tyrolský historik Emil von Ottenthal, který se později stal ředitelem ústavu Institut für Österreichische Geschichtsforschung (česky Ústav pro rakouský dějepis, pozn. překl.) ve Vídni, i když s poznámkou, že Steinherz se do Innsbrucku nehodí. To nemusí být nutně hodnoceno jako projev německého nacionalismu nebo antisemitismu, Steinherz by se v té době opravdu nehodil do přísně katolického provinčního hnízda Innsbrucku s asi 38 000 obyvateli. Ještě dnes se na svátek Božího těla za účasti univerzity koná božítělové procesí procházející Innsbruckem jako mocná demonstrace panování katolické církve. Až do osmdesátých let 20. století se u Innsbrucku nacházelo oblíbené poutní místo k „Anderlovi (Andreasovi) z Rinnu“, který byl podle legendy o rituální vraždě obětí projíždějících židů.

Medievista Harold Steinacker je jednou z nejvýraznějších osobností mladších dějin innsbrucké univerzity, v letech 1917-1918 byl Steinherzovým spolužákem v semináři v Praze, oba se znali z Vídně. Po první světové válce se Steinacker, který vychoval několik generací rakouských historiků, stal jedním z prvních vlajkonošů nacionálního socialismu. Roku 1939 měl Rektorský proslov k Vůdcovým 50. narozeninám a roku 1942 v hodině k uctění památky Klea Pleyera, jenž padl jako frontový důstojník, připomněl také Steinherze, samozřejmě aniž ho jmenoval: „V československém zednářském státě měl odvahu [Kleo Pleyer] zahájit studentskou stávkou proti židovskému rektorovi.“ Steinackerova hnědá minulost nebyla ovšem zábranou pro Rakouskou akademii, která ho roku 1964 zvolila svým čestným členem.

Ve starorakouských univerzitních dějinách existují hojné kontakty mezi Prahou a Innsbruckem. Tak například v osmdesátých letech 19. století působili jako profesori na

německé filozofické fakultě dva Tyroláci, anglista Alois Brandl, jehož strmá kariéra zavedla z Prahy až do Berlína, a Julius Jung, který byl přes třicet let v Praze profesorem dějin starověku. V korespondenci mezi Brandlem a v Innsbrucku působícím tyrolským geologem a básníkem Adolfem Pichlerem z 80. a 90. let 19. století se stále znovu objevují protižidovské pozice, oba ale zdůrazňují, tak jak se slušelo, že poznali „znamenité“ židy. Dopisy Julia Junga z Prahy adresované Tyrolákovi Alfonsi Huberovi, který se ve Vídni stal velkým říšským historiografem, odrážejí především český národnostní konflikt.

Známý specialista na římské právo Paul Koschaker odešel roku 1909 z Innsbrucku do Prahy (až do 1915). Odnesl si odtud ty nejlepší dojmy, ve svých vzpomínkách Koschaker píše: „Praha byla duchovně čilým městem, stejně jako byli Češi duchovně a hospodářsky elitou slovanské národnosti v Rakousku. Co se týče malé německé menšiny, vycházelo totéž už z toho, že byla z velké části tvořena židy, jejichž rodiny, které byly v Praze usazeny již dlouho, byly výrazně asimilované a vysoce kultivované, takže židé byli v Praze nositeli německví. Myslím, že s tím souvisí fakt, že tu neexistoval vyslovený antisemitismus.“

Například Koschakerův kolega z fakulty, všestranně vzdělaný právník Ludwig Spiegel, který po celý svůj život zůstal věřícím židem, byl skutečně považován za reprezentativní osobnost sudetoněmeckého lidu. V neposlední řadě byl právě proto zvolen rektorem pro akademický rok 1926/27, aniž proti tomu protestovali nacionalističtí studenti. Zemřel před nastoupením do rektorského úřadu v srpnu 1926, otázka, zda by do úřadu skutečně nastoupil, musí tedy zůstat otevřená. Pohřeb Ludwiga Spiegelera na strašnickém hřbitově v Praze byl ceremoniální demonstrací celého německého vzdělaného měšťanstva Prahy. Steinherz se ho stejně jako mnoho jeho kolegů účastnil.

Při psaní biografie o Käthe Spiegel, skvělé a velice nadané dceři Ludwiga Spiegelera, jež byla ve 30. letech nesnesitelně terorizována německými profesory přebíhajícími k nacistické ideologii, kteří také přihlíželi, jak byla poslána do vyhlazovacího tábora, jsem stále narážel na Samuela Steinherze. Steinherz byl jejím učitelem historie a získal ji pro výzkum židovských dějin v Praze. Během dalších rešerší bylo stále zřetelnější, jak vynikající osobnost Samuel Steinherz skutečně byl. Čingiz Ajtmatov nazval svůj román programově „A věku delší bývá den (jiný překlad také Stanice Bouřná, pozn. překl.)“ a předeslal krásnou myšlenku: „Při srážkách věčnosti a momentů v životě získává pracovitý

člověk do té míry na zájmu a důležitosti, do jaké je osobností, do jaké disponuje duševními dimenzemi, do jaké se v něm koncentruje jeho čas.“ Samuel Steinherz byl takový člověk.

Líčení životopisu si může nárokovat kulturně historickou hodnotu, pokud je pomocí něho vypracován určitý typ. Steinherz ze svých historických studií vystupuje nejprve jako typ velice dobře vzdělaného starorakouského historika. Rakouský komunistický spisovatel Jura Soyfer jednou popsal studenty historie a budoucí profesory tohoto oboru jako „velice horlivé mladé lidi“, kteří byli „už ve dvaadvaceti opravdu staříčkými soukromými učenci“. Taková charakteristika by mohla odpovídat studentovi a dospívajícímu historikovi Steinherzovi.

Soudobé biografické údaje o Samueli Steinherzovi jsou zaneseny v druhém ročníku Kürschnerova německého kalendáře učenců 1926. Krátkou biografii doplněnou o několik dat lze ještě najít v Kürschnerově pátém vydání 1935. V dalším ročníku, tedy v ročníku pro roky 1941/42, je jméno Steinherz vymazáno. Jeho jméno chybí také v seznamech zemřelých v Kürschnerově vydání z roku 1950, které doplňuje všechna známá data úmrtí od roku 1935. Roku 1947 poznamenává velký rakouský historik působící ve Vídni Leo Santifaller v kontextu s edicí Sichelových dopisů a písemností, že datum Steinherzova úmrtí nebylo zjistitelné. První Steinherzův obsahový portrét podal až český medievista František Kavka v roce 1983, na což mě laskavě upozornil Michal Svatoš.

Pro Samuela Steinherze, který se narodil 16. prosince 1857 v Güssingu v jižním Burgenlandsku v židovské kupecké rodině, jež odešla ze Štýrského Hradce, byla volba studia historie v druhé polovině 19. století trochu rozmarná. Pracovní vyhlídky pro židovské historiky prakticky neexistovaly, proto židé volili práva a státovědu, medicínu, přírodní vědy nebo techniku, které jim umožňovaly vykonávat „svobodné povolání“ jako právník, chemik, technik atd. Steinherz potřeboval hodně dlouhý dech a vytrvalost, aby se prosadil jako historik. Ve Štýrském Hradci a ve Vídni v Ústavu pro rakouský dějepis se Steinherz nejprve naučil shromažďovat dochované písemné prameny k určitému tématu a důsledně je zpracovávat. Skutečnost, že jeho vídeňská práce o vztazích Ludvíka I. Uherského a Karla IV. v letech 1342 až 1378 byla vytištěna v časopise *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* ve dvou dílech roku 1887 a 1888, je neobvyklá a znamenala velké uznání.

Steinherz zůstal i přes vydařený vědecký debut dlouhé roky bez opravdového zaměstnání. Roku 1892 shrnuje 35 letý Steinherz pro vídeňského historika Engelberta Mühlbachera, že musí být udržován rodiči „*jako bezbranné dítě*“. Aby eventuálně ještě mohl jako východisko zvolit právnickou dráhu, začal ve Štýrském Hradci studovat práva a roku 1894 zde odpromoval.

Pro Steinherze bylo bezesporu šťastnou náhodou, že byl na začátku roku 1894 Theodorem von Sicklelem za skromné stipendium přizván ke zpracování nunciaturních zpráv, které bylo hlavním projektem Rakouského historického ústavu v Římě, jenž byl založen po otevření Vatikánského archivu roku 1881. Nunciaturní zprávy jsou diplomatická korespondence mezi papežskými nuncií na císařském dvoře a Vatikánem. Dobře informují o politickém a církevním vývoji v Evropě v 16. a 17. století. Sickel byl protestant a zastával stanovisko, že světový názor nesmí nijak ovlivnit exaktní historickou vědu. Steinherz si svou vytrvalou a exaktní ediční prací, jež ho zavedla do různých archivů Evropy, zasloužil Sickelovo uznání stejně jako uznání v rámci rakouské historické elity. Historik papežství Ludwig von Pastor, profesor v Innsbrucku a od roku 1901 ředitel Rakouského historického ústavu v Římě, osobně předal roku 1905 papeži Piovi X. třetí svazek Steinherzem zpracovaných nunciaturních zpráv, tedy zprávy nuncia Delfina z let 1562 a 1563, a to společně s edicí písemností k dějinám tridentského koncilu českého historika Josefa Šusty.

Roku 1895 se Steinherz ve Vídni u Alfonse Hubera habilitoval pro rakouské dějiny, roku 1898 také pro obecné dějiny středověku a novověku. To mluví v Huberův prospěch, příležitostně se totiž s relativní averzí vyjadřoval o pokřtěných a nepokřtěných židech. Základem pro Steinherzovu habilitaci byla jeho práce o vztazích Ludvíka I. Uherského a Karla IV. a první svazek nunciaturních zpráv z Německa publikovaný roku 1897. Steinherz mohl pomýšlet na založení rodiny, na jaře 1896 se oženil se Sophií Kestelovou, s níž měl pět dcer.

Pro 44 letého Steinherze bylo opět šťastným řízením osudu, že se na konci února 1901 dočkal za Sickelovy rozhodné podpory místa mimořádného profesora pomocných věd historických na c. a k. německé Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. Zdá se, že on sám už si nedělal velké naděje na profesorskou dráhu, protože v listopadu 1900 se s rodinou

nastěhoval do nového bytu ve III. vídeňském okrese v Kegelgasse 2a, možná už se pokoušel etablovat se jako právník.

Roku 1908 je Steinherz v Praze jmenován řádným profesorem pomocných věd historických ad personam, v dubnu 1915 přebírá po Adolfu Bachmannovi pozici řádného profesora rakouských dějin. Tu spojuje s „*Rakouskými říšskými dějinami*“, tedy s právně argumentujícím popisem vzniku habsburské monarchie. Po rozpadu monarchie a vzniku Československa ohlašuje Steinherz i nadále vybrané kapitoly z rakouských dějin. Odmítá nabídku Josefa Šusty, aby převzal obecné dějiny středověku. To ukazuje Steinherzovo silné ukotvení v myšlení starého Rakouska. Přednášky z novějších českých dějin převzal Steinherzem podporovaný Wilhelm Wostry, který byl v té době ve své vědecké činnosti i ve vystupování vůči Československu loajální.

V Praze Steinherz pokračoval v pomalu se táhnoucích pracích na edici nunciaturních zpráv, k tomu šla do tisku řada jeho kritických speciálních výzkumů listin, mezi nimi i roku 1907 vydané dopisy pražského arcibiskupa Antonína Bruse z Mohelnice z let 1562 až 1563 a jeho pamětní spis o obnově římskokatolické věroučné jednoty ve většinově utrakvistických a protestantských Čechách z roku 1563. Všechny Steinherzovy práce jsou trvalou součástí historické vědy. Prominentní rakouští historici na ně často odkazují, jak se ukazuje v knize Karla Hruzy „*Rakouští historikové 1900 až 1945*“, vydané roku 2008.

Steinherzova rodina se ubytovala na exkluzivní pražské adrese, byla součástí německého vzdělaného měšťanstva. Steinherz, jenž se česky naučil jen málo, se mohl v habsburské monarchii, která svou patinou přikryla spoustu pokrytectví, domýšlivosti a ničemnosti, cítit opravdu dobře. Stává se členem spolku Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen (Spolek pro historii Němců v Čechách, pozn. překl.), dále řádným členem společnosti Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen (Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách, pozn. překl.), jež se od roku 1924 jmenovala Deutsche Gesellschaft der Wissenschaften und Künste für die Tschechoslowakische Republik (Německá společnost věd a umění v Československé republice, pozn. překl.), a je předsedou jejího historického zemského výboru. Směrem do Vídně kontakty ustávaly, Steinherz tam byl stále více „přehlížen“, dokonce se ani nepřiblížil volbě do Rakouské akademie věd. Steinherz se držel dál od denních událostí, tím se alespoň odlišuje od většiny svých kolegů z oboru, kteří souhlasili

s nejreakčnějšími hnacími silami měšťanské společnosti a až příliš často se stávali jejich ideologickými frontovými bojovníky.

V aktech filozofické fakulty v Praze jméno Steinherz příliš nevyčnívá, ladí s fakultní většinou. Co se týče postavení ve společenské vrstvě, byla fakulta stejně jako všechna měšťanská profesorská kolegia zajedno. Rozdíly vznikaly z banální univerzitní každodennosti, tak jak ji můžeme najít na každé univerzitě. Albert Einstein, Steinherzův kolega z fakulty v letech 1911 a 1912, podal svému nástupci Philippu Frankovi při předání úřadu několik vysvětlení o dvou seskupeních. Na Frankovu otázku, zda se principy obou fakultních stran liší, zda například existují politické nebo pedagogické nebo jiné rozdíly, odpovídá Einstein: „*Takové rozdíly jsem ještě nenašel. Nacházím jen jeden rozdíl: jedna strana je ušmudlaná a druhá špinavá*“.

V německém kulturním životě se Steinherz pohybuje nenápadně, jeho historické práce nebyly vhodné pro nějakou vzrušenou veřejnou recepci. Historické události, které byly samy o sobě schopné určovat směr jeho myšlení a jednání, zůstaly prozatím bez viditelného účinku. To lze označit za obecnou vlastnost maloměšťanstva v imperialismu, a to v jeho přizpůsobení se i v jeho podřízení se, které ve výsledku znamená schválení. Zdá se, že začátek první světové války také nezpochybňuje Steinherzův obraz světa. Po čtvrtém válečném roce, kdy masy zachvátil hlad, si začátkem letních prázdnin 1918 stěžuje vídeňskému příteli, že to léto bude muset nejspíš strávit v Praze, protože se kvůli dobovým poměrům nic nenabízí.

Pro akademický rok 1922/23 měla filozofická fakulta zvolit rektora a 65letý Steinherz byl v letním semestru pro svůj služební věk zvolen. Hned po jeho volbě se organizovaly německé nacionalistické studentské svazy a ohlašovaly ostré protesty, pokud by měl nastoupit do úřadu. Steinherz byl pochybnostmi o svém německví zjevně dotčen, prohlášením o svém „německví“ zveřejněným 6. června 1922 mínil otupit antisemitismus:

„[...] Díky svým rodičům, výchově a školnímu vzdělání jsem Němec, vždy jsem se k tomu hlásil a nikdy jsem nezavdal ani tu nejmenší příležitost k tomu, aby mé německví bylo zpochybněno. Proto musím každou diskusi k tomuto bodu odmítnout. [...]“

Český historik Václav Vojtíšek konstatuje roku 1966 ve zprávě o svých zkušenostech s německými kolegy z oboru v Praze, že většina profesorů a docentů židovského původu byla „*oddána německé věci*“. Tvrzení, kterým Vojtíšek německým židovským profesorům připisuje, totiž že neměli zájem na českém prostředí, bude správné. Steinherz mohl mít apolitický postoj, apolitický postoj je ale v každé době samozřejmě také politický a způsobuje pohromy, to musí být řečeno. Bertolt Brecht začíná svou báseň *Ballade von der Billigung der Welt* (Balada o schválení světa) z roku 1932 takto: „*Nejsem nespravedlivý, ale ani odvážný/ dnes mi tam ukázali svět / viděl jsem tam jen prst, ten byl krvavý / na to jsem rychle řekl, že se mi líbí*“.

Historikovi Hansi Hirschovi, který byl od roku 1918 v Praze a roku 1926 odešel do Vídně, píše Steinherz z letních prázdnin 1922, že nespí jako *jeden* spravedlivý, „ale jako *deset* spravedlivých“. Pak ještě připojuje malou pohrdavou poznámku o německou univerzitou diskriminovaném historikovi Rudolfu Kossovi, že se u prezidenta Masaryka vydává za oběť svého umírněného postoje zaměřeného na porozumění mezi národy.

V listopadu 1922 došlo k ostré stávkové akci německých nacionalistických studentů, která byla zaměřena na Steinherzovu rezignaci na post rektora. Hlavním organizátorem byl 24 letý student historie z početné sudetoněmecké dělnické rodiny Kleo Pleyer, který zřejmě sedával i na Steinherzových přednáškách. Jeho bratr Wilhelm Pleyer psal z nacistického pohledu ve svém populárním románu z roku 1934 *Der Puchner* o tom, jak němečtí studenti protestovali proti „*Judově standartě na hradbách nejstarší německé univerzity*“.

Steinherz, jemuž 21. listopadu 1922 přece jen vyslovilo svou důvěru 52 pražských vysokoškolských učitelů a jenž získal solidární oporu od liberálního uskupení „*Lese- und Redehalle der deutschen Studenten in Prag*“, od „*Freie Vereinigung sozialistischer Akademiker*“ a od spolku „*Verein jüdischer Mediziner*“, se rozhodl zůstat v úřadu rektora. Bylo to překvapivé a velice odvážné jednání.

Smečka nacistů byla co do počtu ještě malá, němečtí nacionalističtí studenti museli stávku ukončit hrubou antisemitskou deklarací a je možné, že byli překvapeni Steinherzovým důstojným jednáním. Podobné nacistické stávky ze sympatií proběhly ve Vídni, Innsbrucku a Štýrském Hradci, oficiální dopisy od profesorských kolegů projevující Steinherzovi solidaritu se z Rakouska nedochovaly žádné. V únoru 1923 podal Steinherz

demisi, československé ministerstvo školství ji odmítlo s odůvodněním, že podle ústavy ČSR jsou si všechna vyznání rovna: „*Proto může být žid rektorem, zvláště pokud byl zvolen a potvrzen.*“

V Evropě obecně začalo krátké období relativního klidu. Rakouský lyrik a žurnalista Arthur West (1922-2000) napsal krásnou báseň *Zeitzeichen* (Znamení doby): „*Znamení doby jsou / veskrze vyložitelná. / Znamení doby jsou tedy / také veskrze chybně vyložitelná. / Někteří jim rozumějí správně, / někteří ale špatně; / a někteří je vykládají správně/ pro sebe, ale špatně před ostatními, / aby ti ostatní těmto znamením / nerozuměli správně.*“

Analyzoval Steinherz znamení doby a vyvodil z rozepří okolo svého rektorátu nějaké důsledky? Dochované zlomky připouštějí interpretace, které nemusejí být správné. Historikovi vystupují kontury jeho osobnosti jako žida věrně oddaného své víře výrazněji než předtím. Steinherz nezůstával slovy Kanta v „nedospělosti“, sebral odvalu k tomu, aby „myslel jinak“.

Ke Steinherzovým 70. narozeninám uspořádala Německá univerzita 8. prosince 1927 pěknou akademickou oslavu v Klementinu, Wilhelm Wostry pronesl akademické ocenění. K 1. březnu 1928 se stal Steinherz emeritním profesorem. Steinherz se mezitím začal jak vědecky tak vědecko-organizačně zabývat dějinami židů v Československu a především v Praze, sblížil se s mezinárodní židovskou organizací B'nai B'rith. Vojtíšek ve své zprávě označuje Steinherze za „*sionistu*“. Takové Steinherzovy tendence stranění mi ze spisů nevytanuly, což ale neznamená všechno. Je to formulace, která by mohla odpovídat politickým poměrům v ČSR 60. let. Roku 1927 vydal Steinherz sborník *Die Juden in Prag* (*Židé v Praze*) s podtitulem *Bilder aus ihrer tausendjährigen Geschichte* (*Obrazy z jejich tisícileté historie*). Byl to slavnostní dárek lóži Praga řádu B'nai B'rith k 25. výročí jejího vzniku, Steinherz v něm psal stať *Die Einwanderung der Juden in Böhmen* (*Příchod židů do Čech*). Na přání B'nai B'rith organizoval společnost *Gesellschaft für Geschichte der Juden in der čechoslovakischen Republik* (*Společnost pro dějiny židů v Československé republice*, pozn. překl.), která od roku 1929 vydávala vlastní ročenku se Steinherzem jako redaktorem. Pro Steinherze to byl začátek nového a nejen pro něho velice důležitého úkolu. „*Společnost*“ a její „*Ročenka*“ vedené Steinherzem s jeho velkými zkušenostmi stimulovaly historické studie o dějinách židů v Čechách a na Moravě, jež patřily k „*nejžidovštějším*“ provinciím habsburské monarchie.

Steinherz jako emerita změnil zaměření svého výzkumu, nepřestal jít dál a je stále výrazněji veden láskou ke své víře. Devátý a poslední ročník této ročenky vyšel roku 1938, Steinherz do něj napsal pojednání *Sage und Geschichte (Pověst a historie)*, která pojednává o působení knihtiskaře Mardocheaie Kohena, kterému je společně s jeho synem Bezalelem věnován náhrobek z roku 1592 na starém židovském hřbitově v Praze. Tento pohled na jeden z náhrobních kamenů mezi mnoha tisíci na starém židovském hřbitově byl poslední publikovanou vědeckou prací v té době již 80 letého Steinherze. Může to být výraz jeho spirituálního zahloubání se.

U příležitosti jeho 80. narozenin ho 28. listopadu 1937 uctila organizace B'nai B'rith. 14. prosince 1937 o něm vytiskl list Bohemia malý narozeninový článek a připomíná, že jeho rektorát vedl k „*silným politickým rozepřím na akademické půdě*“: „*Jako člověk a učitel se Steinherz těšil naprostým sympatiím svých kolegů a žáků*“ – tolik list Bohemia. Mohutné pronásledování židů v hitlerovském Německu se zdálo být daleko.

Po navrácení Východní marky zpět do Říše v březnu 1938 – taková je interpretace Německa pro anexi Rakouska – se občansky demokratické Československo posunulo do centra zájmu německých bank a průmyslových koncernů. Steinherzem milovaný vídeňský Ústav pro dějzpyt předeslal roku 1938 v prvním sešitu svého 52. svazku, vydaného v tomto roce pod vedením rakouských historiků Wilhelma Bauera a Otto Brunnera, aniž k tomu byl nějak přinucen, chvalozpěv: „*To, o co stále bez úspěchu usilovali od pádu důstojné staré říše ti nejlepší z našich předků, se rozhodným zásahem Bohem nadaného Vůdce, kterého s hrdostí a radostí můžeme nazývat svým, stalo skutečností. Rakousko se vrátilo do Říše.*“ Wilhelm Bauer, který tvrdil, že „*židy pozná na první pohled*“, posílal ještě na začátku své akademické kariéry své práce pražskému profesoru Steinherzovi, aby si získal jeho přízeň.

K 1. září 1939 byla Německá univerzita v Praze převzata pod správu Německé říše. Steinherz dospěl po dlouhém životě v habsburské monarchii a v občansky demokratické Československé republice do Německé říše. Jeho život a život jeho rodiny šel ještě nějak dál, možná nesen nadějí, že i tato doba pronásledování jednou pomine.

6. června 1942 byl Steinherz a jeho žena Sophie, pravděpodobně i s oběma u nich žijícími dcerami Antonií a Irenou deportován do Terezína. Salomon bar Simeon napsal ve 12. století: *„A když byli spolu zabijeni, než unikla jejich duše, chytily se za ruce, a zemřeli spolu v proudu a uskutečnili tak slovo: Ve smrti nerozděleni“*. Jaká zbožná útěcha v realitě bezcitného světa! 16. prosince 1942 Samuel Steinherz zemřel, krátce předtím ještě už skoro slepý přednášel o židovském životě v Čechách.

(Přednáška prof. Gerharda Oberkoflera 23. 6. 2011 v Židovském muzeu v Praze v rámci cyklu přednášek Nadace Samuela Steinherze, z němčiny přeložila Hanka Matějková.)